

XIX ASR XIVA ADABIY MUHITI

*Mahmudova Dilafroz Sultannazirovna**Xorazm viloyati Urganch shahar 1- son kasb-hunar maktabininig**Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

Annotatsiya. XIX asr adabiy rivojlanishida muhim davr bo'ldi Xiva, Markaziy Osiyoda ham siyosiy, ham madaniy markaz bo'lgan shahar. Ushbu maqolada Xivaning shu davrdagi adabiy muhiti o'rganilib, madaniy manzarani shakllantirgan shoirlar, olimlar va adabiyot namoyandalariga e'tibor qaratilgan. Tahlil ushbu davr asarlarida keng tarqalgan mavzular, uslublar va ta'sirlarni, shuningdek, Xiva xonlarining adabiy yig'ilishlari (majlis) va homiyligining rolini o'rganadi. Adabiy tahlil va tarixiy kontekstni birlashtirish orqali ushbu tadqiqot Xiva adabiyotining o'ziga xos xususiyatlarini va uning Markaziy Osiyo adabiy an'alariga qo'shgan hissasini yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar. Xiva, XIX asr, adabiyot, she'riyat, O'rta Osiyo, adabiy yig'ilishlar, Xiva xonlari, adabiy tahlil, madaniyat tarixi.

XIX asr Xiva xonligining poytaxti bo'lib xizmat qilgan Xivada ham notinchlik, ham madaniy gullab-yashnagan davr edi. Siyosiy qiyinchiliklarga, shu jumladan qo'shni kuchlar bilan urushlar va ichki nizolarga qaramay, shahar madaniy va adabiy faoliyatning jonli markazi bo'lib qoldi. Xiva xonlari, xususan Muhammad Rahim Xon II, gullab-yashnayotgan adabiy muhitni rivojlantirgan san'at homiyligi bilan tanilgan edi. Bu davrda xivan adabiyotiga xos bo'lgan Islomiy, fors va turkiy ta'sirlarning noyob aralashmasini aks ettirgan ko'plab shoir va olimlarning ko'payishi kuzatildi. Ushbu maqola 19-asrda Xivadagi adabiy muhit haqida umumiy ma'lumot berishga, ushbu davrni belgilab bergan asosiy shaxslar, mavzular va uslubiy tendentsiyalarni yoritishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqot XIX asr Xiva adabiy muhitini o'rganish uchun birlamchi va ikkilamchi manbalardan foydalangan holda sifatli yondashuvdan foydalanadi. Birlamchi manbalarga Munis va Ogaxiy kabi asosiy shoirlarning asarlari hamda Xivan xonligidagi tarixiy yozuvlar kiradi. Ikkilamchi manbalarga davrning adabiy tendentsiyalari konteksti va tahlilini ta'minlaydigan ilmiy maqolalar, kitoblar va tadqiqot ishlari kiradi. Tahlil o'sha davr adabiyotidagi asosiy mavzular, uslublar va ta'sirlarni aniqlashga, shuningdek, adabiy muhitni shakllantirgan ijtimoiy va madaniy omillarni o'rganishga qaratilgan.

XIX oxiri XX asr boshlarida butun Turkistonda ham siyosiy, ham iqtisodiy va adabiy muhitda tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrga kelib barcha xonlik va amrlıklarda yuz bergan adabiy hayot jadidchilik ruhi asnosida paydo bo'lgan. Xususan,

Xiva xonligi adabiy maydoni eng sermahsul ijod namunalari yaratilgan adabiyot o'chog'i bo'lib xizmat qildi. Bunda esa shoh va shoir, ilm homiysi Muhammad Rahimxon II Feruzning o'rni beqiyosdir. Bayoniy buni shunday ta'rif etadi: □Xon hazratlari haftada ikki kun: juma va dushanba oqshomlari ulamo bilan suhbat tuzub, kitobxonliq etdurur erdilar□ Goho domla Muhammadrasul bila ikkovimiz kirib, suhbati humoyunlarida kitobxonliq bo'lur erdi va sipohiylar va to'ralarni ham kitobxonliq etarga targ'ib etar edilar. Bas, hamma kitobxon bo'ldilar□.1 Shundan ham anglash mumkinki, yaratilgan keng ijodiy muhit shoh-u fuqaroni she'r tabiatiga nozik didli qildi. Feruz yaratgan adabiy muhit sabab, Xivada ham ko'plab ijodkorlar va tarjimonlar bo'lgan. Buni raqamlarda ko'rib chiqsak, saroy atrofida eng ko'zga ko'ringan 180 ga yaqin shoir va Xivaning o'zida 80 ta tarjimon bo'lgan. Bundan ko'rinadiki, she'riyatdagi raqobatlar ham ancha faol bo'lgan. Badiiy ijodda she'riyat salmoqli o'ringa ega bo'lib, uning mazmunini ishqiy-axloqiy motivlar tashkil etardi. Shu bilan birga, adabiy jarayondagi jonlanish an'anaviy mavzularning yanada boyishida, janrlarning shakliyl rang-baranglashuvi, umuman, badiiy ijod ijtimoiyestetik ahamiyatining oshishida ko'rinadi.

Xiva adabiy muhiti haqida so'z borar ekan, Habibullo Oxund (Habibiy) haqida ham alohida to'xtalib o'tmog'imiz zarurdir. Shoir ko'plab ijod namunalari yaratgan bo'lib, ularda asosan ishqiy ilohiy ruhi yetakchi o'rinlarda turadi. Shu bilan birga, Habibiy ijodi Xiva xonligi adabiy muhitida yetakchi o'rinlarni egallagan. Bunga misol o'laroq Feruz o'zidan ilgari yashab o'tgan Qo'qon xoni Amir Umarxon □Amiriy□ buyrug'i bilan tuzilgan □Majmuatu Shuaro□ tazkirasidan ilhomlanib, Tabibiyga ham Xiva xonligida yashab ijod qilgan shoirlar antologiyasini tuzishni buyrug'ini beradi. Tabibiyning □Majmuat ush-shuaro payravi Feruz shohiy□ tazkirasida 30 ta shoir haqida qisqacha, ma'lumot va shoirning g'azallaridan namunalar keltirib o'tilgan. Xususan, Habibiy ham ushbu tazkiradan joy olgan bo'lib, shoirning devon tartib bergani, uning fe'lida biroz kamsuqumlik ko'rinishini tabiati, so'z tanlashdagi didi yuqoriligini ta'rif etadi. Keng ijodiy muhitdan faqatgina sanoqli shoirlarning bu tazkiraga kirishi orqali ham bilishimiz mumkinki, Habibullo Oxund ijod olami salmoqli bo'lgan.

Xivada Komil Xorazmiy (1825-1899), Muhammadrasul Mirzo (1840-1922), Muhammad Rahimxon Feruz (1844-1910), Ahmad Tabibiy (1869-1911), Muhammad Yusuf Bayoniy (1840-1923), Ilyos Mulla Muhammad o'g'li So'fi (1860-1916), Mutrib Xonaxarobiy (1870-1925), Muhammad Yusuf Chokar (1872-1951), Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Abdurazzoq Faqiriy (1884-1925), Safo Mug'anniy (1882-1938), Komiljon Devoniy (1887-1938), Muhammad Rahim Rog'ib (1918 y.vafot etgan) kabi ko'plab shoirlar yashab ijod etdilar.

Adabiy harakat ko'proq ma'rifatparvar podshoh, «Feruz» taxallusi bilan she'rlar yozgan Muhammad Rahimxon II atrofida rivoj topdi. Muhammad Rahimxon Soniy □

Feruz (1844-1910) saroyda adabiy muhit maydonga keltirdi. 1864 yili 20 yoshida taxtga chiqib, salkam 47 yil hukmronlik qilgan bu xon, uni yaqindan bilgan ko'pchilik tadqiqotchilar fikricha, O'rta Osiyo xonlari orasida eng aqllisi, eng ziyolisi edi. U «usuli jadid»ga yo'l berdi, ruslar kelmasdan ancha ilgari Xivaga toshbosma olib keldi. Uning topshirig'i bilan Ahmad Tabibiy (1869-1911) «Maj-muatush-shuaroyi Feruzshohiy» («Feruzshoh shoirlari antologiyasi»)ni tuzadi. 30 shoirning she'ridan namuna beradi. Ular orasida Komil Xorazmiy (1825-1899), Muhammadrasul Mirzo (1840-1922), Avaz O'tar (1884-1919) kabi xilma-xil ko'lam va qudratdagi shoirlar bor edi.

Xulosa va takliflar

XIX asr Xiva adabiy muhiti mintaqaning noyob madaniy va intellektual an'analari aks ettiruvchi boy va rang-barang asarlar to'plami bilan ajralib turardi. Munis va Ogahiy kabi shoirlarning hissalarini bugungi kunda ham nishonlanmoqda va ularning asarlari o'z davrining ijtimoiy, siyosiy va diniy tashvishlari haqida qimmatli tushunchalarni beradi. Biroq, ushbu davrning unchalik taniqli bo'lmagan arboblarni o'rganish va Xiva adabiy madaniyatining Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalariga ta'sir qilish usullarini o'rganish uchun qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish zarur. Bundan tashqari, Xiva va umuman O'rta Osiyo madaniy merosining muhim qismi bo'lgan ushbu davr qo'lyozmalari va asarlarini saqlash va o'rganishga harakat qilish kerak.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr Xivadagi adabiy muhit o'ziga xos ta'sirlar aralashmasi bilan shakllangan madaniy gullab-yashnash davriga ajoyib tasavvur beradi. Ushbu davr adabiy asarlarini o'rganish va saqlashni davom ettirish orqali biz Xivaning boy madaniy tarixi va uning o'rta Osiyo adabiy an'alariga qo'shgan hissalarini chuqurroq anglashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ.-Т:МАЪНАВИЯТ,2004.296 БЕТ
2. “Devoni Habib” Habibiy. Узбекский Государственный Научно-Исследова.Институт.БИБЛИОТЕКА.год.Самарканд.
3. Valixojayev В. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar. –Т.: O'zbekiston, 1993-В.118
4. Hodim. Xorazm navozandalari. – Т.: Adabiyot va san`at, 1994. 96-b
5. Бертельс. Е.Э. Вопросы методики критических изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока// Материалы Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. – Т.: Изд.АН.УзР, 1957-С.237-238.
6. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish>
7. <https://milliycha.uz>
8. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6739941>